

УДК 82

П. М. Кралюк,

Національний університет «Острозька академія», м. Острог

ОБРАЗ КОЗАЦТВА В ПОЕМІ СИМОНА ПЕКАЛІДА «ПРО ОСТРОЗЬКУ ВІЙНУ...»

У статті розглянуто, як у латиномовній поемі Симона Пекаліда «Про Острозьку війну...» («De bello Ostrogiano...»), котра була написана на замовлення князів Острозьких, був представлений образ козацтва – наскільки цей образ поданий тенденційно, а наскільки він відповідав реаліям.

Ключові слова: Симон Пекалід, Острог, князі Острозькі, козаки, поема, повстання, Криштоф Косинський.

AN IMAGE OF THE COSSACKS IN POEM OF SIMON PEKALID «ABOUT OSTROH WAR...»

The article examines how in the Latin-language poem of Simon Pekalid «About Ostroh war...» («De bello Ostrogiano...»), written on the request of the Princes Ostrogski, was presented an image of the Cossacks, how tendentious this image was and how it matched with the realities.

Key words: Simon Pekalid (Szymon Pękala, Simone Pekalidis), Ostroh, Princes Ostrogski, cossacks, poem, rebellion, Kszysztof Kosiński.

ОБРАЗ КАЗАЧЕСТВА В ПОЭМЕ СИМОНА ПЕКАЛИДА «ОБ ОСТРОЖСКОЙ ВОЙНЕ...»

В статье рассмотрено, как в латиноязычной поэме Симона Пекалида «Об Острожской войне...» («De bello Ostrogiano...»), которая была написана на заказ князей Острожских, был представлен образ казачества – насколько этот образ подан тенденциозно, а насколько он соответствовал реалиям.

Ключевые слова: Симон Пекалид, Острог, князья Острожские, казаки, поэма, восстание, Кристоф Косинский.

Одним із перших латиномовних творів української літератури, де поданий образ козацтва, була поема Симона Пекаліда «Про Острозьку війну...» («De bello Ostrogiano...»). Будучи перекладена українською мовою Віталієм Маслоком, вона останнім часом стала хрестоматійною лектурою.

Певні аспекти цього твору розглядалися в працях В. Литвинова [6], В. Шевчука [10] та Н. Яковенко [12]. Однак у них не розглядається питання про те, як представлений образ козацтва в цій поемі. Хоча у творі йдеться про конфлікт між козаками й князями Острозькими.

У запропонованій роботі розглянуто, як у поемі Симона Пекаліда «Про Острозьку війну...», котра була написана на замовлення князів Острозьких, був представлений образ козацтва – наскільки цей образ поданий тенденційно, а наскільки він відповідав реаліям.

У XVI ст. маємо спроби владою Великого князівства Литовського, а пізніше Речі Посполитої організувати українське козацтво в підконтрольну військову формацію. Так, у 1524 р. польський король, він же й великий князь литовський Сигізмунд I наказав Семенові Полозовичу та Кшиштофові Кмитичу створити козацький відділ взявши його на державну службу. Але брак коштів став на заваді здійснення такого проекту. Подібні спроби зробили черкаський староста Остафій Дашкович у 1533 р., король Сигізмунд I – 1541 р. Але теж безрезультатно [11].

Проте у 60-их рр. XVI ст. проігнорувати козацьку проблему було все важче. Козацтво почало оформлятися як самостійна сила. Частина козаків починає концентруватися на Дніпровському Пониззі. Тому король Польщі й великий князь литовський у одній зі своїх грамот говорив про козаків, що вони, «з'їхавши з замків і окраїнних міст наших без дозволу і відома нашого господарського і старост наших окраїнних, на низу... на тих місцях живучи своєвільно у різних входів, підданям царя турецького, чабанам і татарам царя перекопського... великі шкоди і розорення (чинять – П.К.)... і тим кордонни держави нашої від неприятеля в небезпеку» приводять [1].

Зрештою, Сигізмунд II Август 2 червня 1572 р. видав універсал про створення козацького реєстрового війська. Було доручено коронному гетьманові Єжи (Юрію) Язловецькому найняти триста козаків на державну службу. Цих козаків звільняли від юрисдикції місцевої влади. І вони підпорядковувалися «козацькому старшому». Першим таким «старшим» став шляхтич Ян (Іван) Бадовський. За часів правління короля Речі Посполитої Стефана Баторія кількість реєстрових козаків збільшилася до п'ятсот осіб, а потім – до шістьсот. Саме цьому королю в «козацькій літературі» часто приписували створення реєстрового козацтва. Керівником реєстровців («dux supremus») було призначено тодішнього брацлавського каштеляна й черкаського старосту князя Михайла Вишневецького. У певному сенсі саме його можна було би вважати людиною, яка надала організованих форм козащині.

У 1590 р. сейм Речі Посполитої дозволив збільшити козацький реєстр до 1000 осіб. Цікаво, що в той час базовий козацький табір перенесли з дніпровського острова Базавлук до урочища Кременчук на березі Дністра. У цьому можна бачити часткову переорієнтацію козацтва. Тепер під їхнім прицілом опинилися не лише татарські й турецькі території, а й відносно багаті молдавські землі. Базою провіанту, матеріальної підтримки для козацтва стає не стільки Черкаське староство, як раніше, скільки староство Снятинське. Не даремно снятинський староста Микола Язловецький стає провідником реєстрових козаків.

«Козацька реформа» показала, що уряд готовий сприймати козацтво як рицарський стан. Реєстрові козаки одержали чималі привілеї. Вони звільнялися від податків. Їм надавалося право землеволодіння, а також право самоуправління з назначеною старшиною. У власність козакам передавалося містечко Трахтемирів зі старовинним Зарубським монастирем, де вони отримали свій шпиталь і зберігали зброю. Реєстрові козаки отримували платню грошми й одягом. Мали свої символи-відзнаки, зокрема прапор. І дістали офіційну назву війська Запорозького або Низового [2, с. 161–170].

Саме ці козаки стали «козацькою аристократією». Окрім реєстровців, існували козаки нерестрові, на яких не поширювалися згадані привілеї. Правда, в умовах нестабільності, високої соціальної динаміки на пограниччі межа між реєстровим і нерестровим козацтвом була рухомою. Нерестровцеві не так то й складно було стати реєстровцем. Зрештою, реєстровці й нерестровці часто діяли разом.

Загалом на початок 90-их років XVI ст. українське козацтво оформилося як самостійна сила, яка мала свої права й інтереси, власну символіку й, відповідно, в нього почалася формуватися своя свідомість. Звісно, це була станова свідомість – щось середнє між свідомістю шляхетською та селянською. З одного боку, козаки прагнули наблизитися до шляхтичів, отримати їхні привілеї. З іншого, вони тяжіли до плебейських верств, зокрема до селянства. Зрештою, в той час козацтво стає все більш масовим явищем, а його рекрутація в основному почала здійснюватися з простонародного середовища. Для вихідців із соціальних низів козацтво стає соціальним ліфтом, завдяки якому можна було піднятися й досягнути поважного становища в суспільстві.

Трансформації, що відбулися з козацтвом у другій половині XVI ст., призвели до непередбачуваних для влади Речі Посполитої результатів. Воно перестало бути маргінальною силою на прикордонні. Козацтво почало піднімати голос. І при цьому часто «аргументом» ставала шабля.

Якраз у той період, коли йшло інтенсивне перетворення козацтва із сили маргінальної, побутового явища в окремих соціальних станах, найбільш впливовим князівським родом на українських землях був рід князів Острозьких. Василь-Костянтин Острозький [3], глава цього клану, зосередив у своїх руках величезні багатства й фактично був автономним правителем. У своєму родовому місті Острозі князь Василь-Костянтин Острозький створив ренесансний центр. У другій половині XVI ст. тут з'являється академія – практично перша школа вищого типу на українських землях [7].

При дворі Василя-Костянтина своєрідно поєднувалися західноєвропейські ренесансні впливи з консервативними православними традиціями. Тут бачимо православних консерваторів типу Герасима Смотрицького, який був головним редактором Острозької Біблії та вважається першим ректором Острозької академії, Василя Суразького, автора богословського трактату «Про єдину істинну православну віру», письменника-полеміста Івана Вишенського, засновника Скиту Манявського Йова Княгиницького [3]. З іншого боку, тут знаходилися люди, що вкусили плодів ренесансної освіченості. До них належали професор Краківського університету Ян Лятос [4] та поет Симон Пекалід. Останній був автором поеми «Про Острозьку війну», де вперше в українській латиномовній літературі поданий широкий опис запорізьких козаків та дається оцінка їхніх діянь.

Спочатку кілька слів про Симона Пекаліда. Про цього поета знаємо небагато. Народився він близько 1567 р. в сім'ї міського радника міста Олькуш (Польща). Студіював у Краківському університеті. Можливо, під час навчання він налагодив тісні контакти з князями Острозькими, ставши їх придворним поетом. Після себе залишив кілька латиномовних поетичних творів, найбільш відомою з яких є згадувана поема «Про Острозьку війну», що вийшла друком у Кракові в 1600 р. Поема адресувалася Василю-Костянтину та Янушу Острозьким і описувала конфлікт 1593 р. між ними і козацьким військом Криштофа Косинського [6, с. 20, 187–235].

Останній, організувавши навколо себе велике число козаків, зумів захопити Переяслав на теренах Київського воєводства, де воєводою був Василь-Костянтин Острозький. Далі зі своїм козацьким військом Косинський рушив на Волинь, на теренах якої знаходилися основні володіння князя.

Ці події в літературі трактуються як перше велике козацьке постання і є достатньо добре описані [5, с. 27–92]. Тому не будемо детально на них зупинятися. Як бачимо, це постання було спрямоване не стільки проти польської влади, скільки проти руського князя, який до того ж вважався покровителем православ'я. Повстання під проводом Косинського й дало матеріал для поеми «Про Острозьку війну».

При написанні поеми Симон Пекалід використовував різноманітні ренесансні літературні «техніки», певним чином доуявляв, віртуалізував реальність. Це дало підстави деяким дослідникам засумніватися у вірогідності описуваного в поемі. Проте варто мати на увазі, що будь-який художньо-літературний твір (незалежно від стилю й жанру) так чи інакше віртуалізує реальність. Поема «Про Острозьку війну» не є винятком. При цьому автор так чи інакше мусив відштовхуватися від реалій, які знайшли відображення в творі.

Сам твір є багатоплановим. Хоча опис битви під П'яткою 1593 р., коли зішлись війська князів Острозьких з козацькою армією, займає центральне місце в поемі, тут присутня низка інших, дотичних сюжетів. Зокрема, розповідається про історію роду князів Острозьких, яка пов'язується з історією руських (українських) земель, оспівується місто Острог, а також тут маємо оповідь про запорозьких козаків.

Чи не вперше в нашій літературі бачимо протиставлення цивілізованого життя в суспільстві, де існує сильна влада, регламентовані відносини, козацькій вольниці.

Поет на самому початку в ідилічному дусі зображує Острог – родове місто князів Острозьких :

«... тут достаток: є все, що потрібне людині,
Що лиш могутня мати-Природа створила для неї,
Все, що на нашій землі бачить сонце з високого неба,
Зможеш знайти. Життєдайне повітря з Всевишнього волі
Родить розкішні трави – худобі приємну поживу.
Кожного року посіви прекрасні: на нивах широких
Пишне колосся красується всюди надійним наливом.
Наче із рога достатку, Цецера із Вакхом повсюдно
Щедро дари розсипають свої по полях і травою
Пагорби всі одягають, і ласкає ніжно
Сонцем залиті поля життєдайне тутешнє повітря» [8, с. 199].

Пекалід спеціально звертає увагу на існування в Острозі академії, яку іменує тримовним ліцеєм:

«Радуйся, наша Волинь войовнича, ти, Марсова дочко,
Саме тобі дім острозьких дарує лицей той тримовний.
Отже, приймай ті основи, а більші плоди, може, будуть.
Не зневажай ти учених богинь, очих муз не цурайся,
Кращого в світі від вільних мистецтв ти нічого не знайдеш» [8, с. 214].

При цьому він розглядає освіту як важливий елемент суспільного та державного порядку. Це можна зрозуміти хоча б із таких його слів:

«Феб увінчає чоло молодих колісь лавром зеленим,
Він їм покаже зірки, що сяють у небі просторім,
Дасть теж кіфару, навчить лікувати і знати майбутнє,
Будуть тоді керувати злочинним безглуздям чесноти,
І завдяки божеству процвітатиме влада і право,
Й слава воєнна князів аж до ясного неба долине» [8, с. 203].

Отже, тут вибудовується такий логічний ряд: освіта призведе до того стану речей, коли замість злочинного безглуздя керуватимуть чесноти; це, в свою чергу, визначить процвітання влади і права, що сприятиме славі князів, зокрема воєнній.

Незважаючи на зовнішню мілітарність поеми, вона в своїй основі є пацифістською. Пекалід вважає війну ненормальністю, прагне, щоб сторони помирилися, знайшли спільну мову. Бо лише в умовах миру, на його думку, процвітають право і добросовісність. Також автор поеми дотримувався думки, що важливим елементом суспільства, де панує «добросовісність, побожність, закони, угоди і право», має бути історична пам'ять. Тому велику увагу приділяв генеалогії роду Острозьких, яка переплітається з історією Русі-України. Наприклад, він говорить про особу князя Данила Романовича, який з рук папи отримав королівську корону. Цього князя Пекалід іменує Данилом Острозьким і розглядає його як одного зі предків дому Острозьких. Звертається увага й на інших представників цього роду, розглядаються їхні славні діяння.

Опис Острога, «тримовного лицю» в цьому місті й історія роду Острозьких становлять першу частину поеми. Це ніби опис цивілізованого світу. Інші частини поеми, друга, третя й четверта, – вже переважно опис світу нецивілізованого, зокрема козацького, а також війни, яка руйнує усталений порядок речей. Це ніби два світи, протиставлені один одному.

Правда, Пекалід прагне дотримуватися об'єктивності. Характеризуючи козаків, звертає увагу на те, що вони воюють проти ворожих сил. Мовляв, Хортиця (а там продовжувало концентруватися козацтво, переважно нерестрове) є «вірна захисниця люду».

«Всякого, що по морях навкруги роз'їжджає на суднах,
Нищить ворожі він скрізь кораблі на Евскінському Понті
Та несподіваним нападом скіфські руйнує фортеці.
Зовсім цей люд не боїться на суднах іти проти флоту
Й зараз не хоче сидіти при звичних заняттях і війська
Тисяч аж п'ять посилає, що спокій порушити може

Навіть великих магнатів і вигнать їх з власних палаців» [8, с. 217].

Пекалід ніби відобразив амбівалентне ставлення до запорізьких козаків. Так, з одного боку, ці люди є корисними, вони «нищать ворогів», передусім турків і татар. Але, з іншого боку, козаки звикли до постійних війн. Тому можуть порушити спокій, повернувши зброю проти цивілізованого світу. Це вони й зробили під час повстання Криштофа Косинського.

У Пекаліда немає особливих симпатій до козаків. Вони для нього передусім деструктивні елементи. Тому поет дає їм таку характеристику:

«Отже, ви, люди жорстокі, о ви, бунтарі непокірні,
Чи ж це вас гонить велика упевненість вашого роду?
Чи летите ви на вчинок такий, не подумавши зовсім?
Чи ж ви дерзнули підняти тягар козака низового?
Дідько зловіщій забрав у вас розум, і ви загордились,
Тож чому зараз ви горді слова випускаєте з горла?
Чи ж то не бачить усього господь, чи цього він не знає?
Судний день прийде, і підете через поля ви на кару...» [8, с. 218–219].

Отже, Пекалід робить наголос на тому, що козаки не лише жорстокі й непокірні, але й на те, що вони діють нерозумно. Розумне, раціональне діяння людей для поета – одна з найбільших цінностей.

Пекалід звертається й до опису побутових деталей, що стосуються життя козаків. Правда, здійснюється цей опис без симпатій. Поет звертає увагу саме на нерозумні діяння козаків, зокрема на їхнє пияцтво. Ось один із фрагментів поеми, де йдеться про перебування козаків у місті П'ятка, під яким відбулася вирішальна битва між військом князя Василя-Костянтина Острозького та військом козацьким:

«Ворог з сусідніх містечок позволив великі запаси:
Вдосталь худоби, й Цецери плоди, і багатства великі,
Всюди по П'ятці гасав він тоді, божевільний неначе,
Звонні мав захист надійний, позиція дух піднімала,
Захистом в місті були усі пагорби й навіть долини.
Тілу вони жирним салом і темним вином догоджали,
Всі попивали фруктовий нектар – саламаху сільською,
Вакх блукав всюди по вулицях міста: одні танцювали,
Інші стояли гуртом і співали пісні жартівливі,
Часто військова труба вигравала різючі мотиви,
Тож з ним частина жила лиш сьогоднішнім днем і, напившись,
П'яна хропіла, а інші не дбали цілком про напої:
Їздили верхи на конях, там коней привчала тягнути
Віз у пилюці, тут лук натягали великий, там списи
Кидали довгі й ударом і бігом тривожили інших.
Шум учинявся, і крик долітав до зірок золотавих.
Там знов столи застеляли і ставили вина й обіди» [8, с. 226].

Ця сцена в чимось нагадує опис пияцтва козаків у відомій повісті Миколи Гоголя «Тарас Бульба». Інша річ, що в Гоголя це зроблено з певним виправданням, а в Пекаліда – з відвертим осудом.

І все ж автор поеми не вважає козаків пропаними людьми: вони можуть діяти позитивно, обернувши зброю не проти своїх можновладців, а проти ворогів-іновірців. Так, ведучи мову про Косинського, Пекалід зазначає:

«Славу здобув би він більшу і в світі відомим усюди
Став би, якщо б доторкнувся судном колись вод Борисфена
Й густо зарослих його берегів, і ніколи війною
Проти Острозького княжого дому піти не посмів би» [8, с. 226].

Значне місце в творі присвячене опису битви під П'яткою. Безперечно, симпатії автора на боці князівських військ. Він без особливого співчуття описує великі втрати козацтва:

«Козаків низових, проте, більше зустріло
Лихо: вони, ніби град густий, падали вбиті на землю,
Чи то як з дуба, коли потрясти ним, спадає жолуддя.
Гостре залізо серця гордовиті наскрізь пробиває,
З уст запорожців убитих тече кров багряна струмочком,
Стогін і легіт жахливий від болю розходиться всюди,
Ген по узгір'я, й відлунням сумним повертаються знову.
Ріки повільні даремно підносять тіла їх до неба;
Трупні убитих лежать, імена багатьох не відомі.
Цілий загін тут на полі лежить, і вояцькая доблесть
Вже не тривожить сердень, і розкидав скрізь кості страх лютий» [8, с. 235].

Незважаючи на розгром козацького війська, який описується в поемі, завершується вона на нотах примирення. Автор не сприймає козаків як чужинців. Для нього вони – «нерозумні свої». Укінці поеми описаний діалог між Косинським та князем Острозьким. Під останнім маємо збірний образ князів Василя-Костянтина та його сина Януша. Звісно, цей діалог уявний. Він відображає розуміння козацької проблеми з позиції князів Острозький і загалом волинської шляхти.

Косинський звертається з проханням помилувати його за нерозумні вчинки:

«Я – саме той, хто мечем сплюндрував ці міста, повні чару.
Бачу свою я загибель: лежать на полях, вкритих снігом,
Серця шалений запал і надмірно зухвала свобода,
Крахом жахливим я вже заплатив за свій злочин ганебний» [8, с. 241].

Косинський ніби визнає, що на ці жахливі вчинки штовхнули його неконтрольовані, нерозумні емоції – «серця шалений запал і надмірно зухвала свобода». Князь же Острозький у відповіді Косинському закликає його вчитися, зважувати свої діяння:

«Віроломний, на справах життєвих

Вчися! Ось скільки повстань підіймає свавілля людини,
 Як повертаються долі людей під час бунту такого
 Й в битві кінноти страшною, куди веде Марсова битва,
 Що зруйнувати спроможне отих громадян миролобних,
 Що несуть війни жорстокі, що може князів хвилювати,
 Бачив я все: це господь, суддя правди, засвідчив у битві.
 Це був той день, коли наші війська переможні розкрили
 Вапу хвалюбу. Це ж бо ти, саме ти ось покликав до зброї
 Душі відважні оті, що тепер вкрили трупами землю» [8, с. 241].

Вкладаючи такі слова в уста князя Острозького, автор віддає належне сміливості козаків, називає їх «відважними душами». Князь вказує Косинському, як би той мав повестися, щоб з користю використати відвагу його війська:

«Краще було б ті частини свої повести у Родопа
 Й вигнати із перешийка вузького рифейські загопи
 Чи то піти на сніжний Танаїс і кавказькі тумани!» [8, с. 241].

Поєма закінчується своєрідним гені ендом. Розгромлені козацькі загопи покидають П'ятку і йдуть до себе, на Запоріжжя. Князі Острозькі теж покидають це місце разом зі своїми загонами й прямують до Костянтинова – однієї із головних твердинь на теренах свого князівства, його нової столиці. Кожен ніби повертається в свій світ.

Отже, в поемі Пекаліда «Про Острозьку війну» ніби представлені два світи – світ князівський і світ козацький. Перший – це світ цивілізований. Можна сказати навіть так: це – світ розуму.

Інший світ – козацький. У цьому світі живуть відважні люди. Вони – непогані воїни й часто воюють з чужинцями – татарами й турками. Однак у своїх діяннях козаки часто керуються почуттями. Не завжди їхні вчинки є розумними. І таким нерозумним вчинком була їхня Острозька війна.

Козацький світ можна сприймати як світ почуттів, що протистоїть світові розуму. Та все ж немає абсолютного антагонізму між цими двома світами. Вони можуть знайти спільну мову й примирення. Свідченням цього є й діалог між Косинським та князями Острозькими, наведений вкінці поеми.

Словом, ці світи можуть співіснувати. Основним світом має бути князівський світ – світ стабільності. Саме тут є «міста квітучі». Світ же козацький, який існує серед дикої природи, – ніби є доповнення до світу князівського. Він має стати заборолом князівського світу від чужинців.

Однак повстання під проводом Косинського показало, що така схема взаємин двох світів, князівського й козацького, не працює. Козацький світ не хоче лишатися в своїх вузьких рамцях. Він претендує на світ князівський – принаймні на його частку.

Література:

1. Архив Юго-Западной России. – К., 1863. – Ч. 3. – Т. 1.
2. Винар Л. Козацька Україна. – К., 2003.
3. Кралюк П., Якубович М. Василь Суразький: апологія православної традиції / П. Кралюк, М. Якубович. – Острог, 2011.
4. Кралюк П., Якубович М. Ян Лятос: ренесансна філософія та наука на українських землях / П. Кралюк, М. Якубович. – Острог, 2011.
5. Леп'яко С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні / С. Леп'яко. – Чернігів, 1996.
6. Литвинов В. Ідеї гуманізму епохи Відродження в українській філософії XV – початку XVII ст. / В. Литвинов. – К., 2000.
7. Острозька академія XVI-XVII ст. Енциклопедія. – Острог, 2011.
8. Пекалід С. Про Острозьку війну... // Українська поезія XVI століття. – К., 1987. – С. 196–242.
9. Уляновський В. Князь Василь-Костянтин Острозький: історичний портрет у галереї предків та нащадків / В. Уляновський. – К., 2012.
10. Шевчук В. Муза роксоланська / В. Шевчук. – К., 2005. – Кн. перша.
11. Щербак В. О. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – XVII ст. / В. О. Щербак. – К., 2000.
12. Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI-XVII ст. / Н. Яковенко. – К., 2002.